

ELMIRA HAZRATQULOVA,
*O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi
katta ilmiy xodimi (PhD)¹*

“MAJOLIS UN-NAFOIS”DA ISTE’DOD AHLINING BAHOSI

Annotatsiya: Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasi turkiy tilda yaratilgan ilk tazkira bo‘lib, unda muallifning mutafakkirlik dahosi, adabiyotshunos sifatidagi yuksak didi namoyon bo‘ladi. Navoiy bu asarida o‘z zamonasiining ijodkorlariga baho berishda davrning adabiy tabllaridan tashqari, o‘zining adabiy tajribasi va kuzatishlari asosida xulosalar beradi. Sulton Husayn mirzo hukmronlik qilgan. Hirot adabiy muhitida minglab shoirilar ijod qilgan madaniy muhitda iste’dod egalarining xos fe’li sa’jiyasi hamda o‘z iste’dodini takomillashtirish borasidagi harakatlarini rag‘batlantirib borgan Navoiy ular haqida o‘zining adabiy-tanqidiy qarashlarini aniq dalillar bilan baholashga ham erishgan.

Kalit so‘zlar: Navoiy davri adabiy muhiti, tazkiranavislik, she’riy iste’dod, tab’i nazm, saroy majlisleri.

Abstract: Navoi’s tazkira “Majolis un-nafois” is the first tazkira created in the Turkic language, which reveals the author’s genius as a thinker and his high taste as a literary critic. In this work, Navoi, in addition to the literary requirements of the time, gives conclusions based on his literary experience and observations when evaluating the creators of his time. Sultan Husayn Mirza ruled. In the Herat literary environment, in the cultural environment where thousands of poets worked, Navoi, who encouraged the special character of talented people and their efforts to improve their talent, was able to evaluate his literary and critical views about them with clear evidence.

Keywords: Literary environment of Navoi’s period, tazkira writing, poetic talent, nature of poetry, palace meetings,

Mumtoz o‘zbek adabiyoti tarixida shoir va ijodkorlar haqida, ularning ijodiy muhiti va adabiy jarayon haqida ma’lumot beruvchi adabiyotshunoslik asarlari ko‘p emas. Ma’lum bir badiiy asarlar va boshqa mazmundagi asarlar tarkibida mavjud adabiyotshunoslik sohasiga doir ma’lumotlar tarqoq holda uchraydi. Bu haqda izlanishlar aks etgan tadqiqotlardan adabiyotshunoslik ilmining tarixi uzoqlar tarixiy davrlarga borib taqalishiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Bu haqida akademik B.Valixojayev o‘zining “O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi” nomli monografiyasida [7,488] X-XIX asrlardagi tarixiy sharoitlarda adabiyotshunoslik hamda adabiy tanqid o‘ziga xos va turli-tuman tarzda zohir bo‘lishi, shuning uchun adabiyotshunoslik muammolari aruz, qofiya, badiiy san’atlarga bag‘ishlangan risolalar, tazkira, tarixiy-esdaliklar, lug‘at va manoziblilar hamda badiiy asarlarda ifoda etilishini ta’kidlaydi.

Darhaqiqat, tarixiy esdaliklar ruhida yaratilgan ilmiy majmualar doirasida Nizomiy Aruziy Samarqandiyning (vaf-1160) “Majma’ un-navodir” (Chahor maqola nomi bilan mashhur bo‘lgan) nomli asarida [5,84] “Bo‘ljak shoir “yoshlik ayyomida va yigitlik davronida o‘tmish shoirila-

¹ E-mail: elmira.xazratqulova@bk.ru

rining she'rlaridan 20000 baytni xotirasida tutmasa, zamondoshlarining asarlaridan 10000 misrani yod bilmasa, ustodlar devonini doim mutolaa qilmasa, ular so'zning nozik tomonlari va qiyin joylarini qanday yo'l bilan hal etganliklarini o'rganmasa, yuksak darajaga yetmaydi hamda she'r navlari va yo'llari uning tabiatida o'z ifodasini topmaydi, she'rning yaxshi va nuqsonli tomonlari aqlining sahifasida o'z aksini ko'rsatmaydi, so'zlari buyuklik tomon, tab'i esa kamolot sari mayl ko'rsatmaydi", deya ta'kidlangan. Demak, sharq mumtoz adabiyotining shoirlarga nisbatan o'ziga xos talab va me'yorlari asrlar davomida shakllanib, sayqallanib borgan.

Adabiyotshunos H.Boltaboyev o'zining "Sharq mumtoz poetikasi manbalari" nomli majmuasida Navoiygacha bo'lgan mumtoz adabiyotshunoslik ma'lumotlarining ifodalanish manbalariga quyidagicha e'tibor qaratadi: "Sayfi Saroyining "Gulistoni bi-t-turkiy" asari tarkibida "Shoirlar talqinida" degan maxsus bob berilgan bo'lsa, ulug' fors shoiri Abdurahmon Jomiy "Sil-silat us-zahab" ("Tariqat silsilasi") dostonida she'r san'ati haqida: "dunyoda qanchadan-qancha tilsim bo'lsa, so'z uning kaliti", "so'z sayqaligina dil zangini yuvadi", deyish bilan so'zning hissiy qudratinigina emas, balki san'atning bir turi sifatidagi salohiyatini ta'kidlaydi. Navoiyga qadar aytilgan bu mulohazalar mumtoz adabiyotshunoslikda so'z qadrining baland bo'lganligini, badiiy so'z san'at sifatida ham qadrlanganligini ko'rsatadi" [2,9]. Bu kabi adabiy talablarning Navoiy ta'siridagi Hirot adabiy muhitida yanada rivojlanganini uning "Majolis-un-nafois" tazkirasidan o'rganish mumkin.

Alisher Navoiy (1441-1501) ning "Majolis un-nafois" [1,24] tazkirasida Hirot adabiy muhitining o'ziga xos xususiyatlari aniq faktlar va mulohazalar bilan gavdalanitirilgan. Muallifning mutafakkir sifatidagi keng dunyoqarashi hamda mumtoz adabiyot ilmining sohibi sifatidagi qarashlari tazkiraning qimmatini bugunga qadar oshib borishiga xizmat qilib kelmoqda.

Ushbu tazkira 1491-1498-yillarda yaratilgan bo'lib, asarning ikkinchi tahriridan so'ng, yana bir qancha shoirlar haqidagi ma'lumotlar bilan yangilangan. Navoiyning bu tazkirasida o'z davri-ning adabiy muhitidagi badiiyat qonuniyatlar, ijodiy maydon bahsi, muallif uslublari kabi masalalaridan bugungi adabiyotshunoslikni xabardor qiladi. Jumladan, tazkirada tilga olingan bir qancha asarlarning janrlari va ularning mazmun-mundariyasi, mualliflik masalalari kabi jihatlar-ning ahamiyati yuqoridir.

Bu davr adabiy muhitining qanchalik taraqqiy etganini zamondosh mutafakkirlarining bir qancha asarlaridagi ma'lumotlardan o'rganish mumkin. Jumladan, Navoiyning do'sti, Xuroson podshohi Sulton Husayn mirzo (1438-1506)ning "Risola"sida muallif o'z zamonasidagi she'riyat majlislarining gurkiragani haqida faxr bilan shunday ma'lumotlar keltirilgan: "...*Va Hirotida (Olloh uni ofatlardan saqlasin) va uning nohiyalarida, bilishimcha, sodiq va xabardor kishilar ma'lum qilishlaricha, ehtimol, mingga yaqin kishining ishi ma'no durlarini nazm tizmasiga tortish, noziklik gavharlarig'a vazn libosi zeb-u ziynatini berishdir. Hech davrda bulardek (shoirlar) elning mingdan o'nini va hech bo'lmaganda yuzdan birini tashkil etgan emas*". [3,21]

Darhaqiqat, bu madaniy muhitning kamolotida to'g'ridan to'g'ri birinchi hukmdor Sulton Husayn mirzoning rahnamoligi katta rol o'ynagan. Adabiyotshunos Sherxon Qorayev o'zining "Temuriylar davri adabiy majlislari (Alisher Navoiy qarashlari asosida)" [6,16] nomli tadqiqotida Navoiyning o'ndan ziyod yirik asarlari va ayrim she'rlarida Sulton Husayn mirzo huzuridagi majlislar va boshqa turdagi majlislar haqida ma'lumotlar berilganini aniqlagan.

"Temuriylar saltanatining o'zaro kelishmovchiliklar, ziddiyatlarga boy bo'lgan davri hisoblangan XV asrning ikkinchi yarmidagi Movarounnahr va Xuroson adabiy muhiti adabiyotimiz taraqqiyotida yirik o'zgarishlarga boy davr hisoblanadi. Navoiy yashagan davr adabiy muhiti murakkabligi, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi". [4,11]

"Majolis un-nafois" tazkirasida Navoiy zamondosh ijodkorlarning tab'i nazmini baholashda muallifning fe'li sa'jiyasi haqida parallel ravishda munosabat bildirishi muallifning munaqqid

sifatidagi did-talablarini oydin ifodalaydi. Quyida “Majolis un-nafos” asarida shoirlarning *tab’i nazmi* haqidagi tahlillarning ayrim jihatlariga e’tibor qaratildi. Avvalo, muallif *tab’i nazm* birikmasini shoirlarning she’riy iste’dodiga nisbatan qo‘llagan. Bu birikma orqali iste’dodning quvvati, uning ijodiy maydonda qanchalik e’tirof etilishi kabi tomonlari ham qamrab olingan. Ba’zi o‘rinlarda esa shoirlarning fe’li a’moli hamda hayot tarziga oid ma’lumotlarni ham o‘z ichiga qamragan holda qo‘llangan:

Sho’xtab’lik, tab’i hajv va hazl sari moyillik holati: tazkirada Hirotda faoliyat yuritgan shoirlardan biri Hofizi Sa’d haqidagi ma’lumotlar sirasida uning fe’li-atvoriga bog‘lagan holda she’riy iste’dodini tasvirlab shunday deyiladi: – *Mir Qosim muridlaridandur Chun loubolivash va sho’xtab’roq kishi erdi. Xiriy shahrining lavand va ichkuchi yigitlari anga musohib bo’lur erdilar. Bu jihatdin alardin nohamvor maosh va beandom atvor zohir bo’lur erdi. Hazrati Mirg’a ma’lum bo’lg’och, oni o’z suhbatidin mahrum qilib xonaqoxdin ixroj qildilar va buyurdilarkim, hujrasini buzub tufrog’in toshqari tashlasinlar* [1,9]. Bu holatda ijodkorning hazil va mutoyibani me’yori-dan oshirishidan tashqari, be’mani davralar va zararli odatlarni kasb qilganlarning ta’siriga tushib qolishining oqibatlari tahlil qilingan. Mazkur o‘rinda ixroj qilingan Hofizi Sa’dning o‘sha asnoda aytgan bayti ham keltiriladi:

*Maro dar olami rindi ba rasvoi alam kardi,
Dilam burdiyu jonamro nadimi sad nadam kardi*

(*ma’nosi:* Meni rindlik olamida rasvolikning nishonasi qilding, dilimni olib, jonimni yuz nadomatga qo‘yding. *Tarjimon S.G’aniyev*).

Navoiyning guvohlik berishicha, Hofizi Sa’d keyinchalik ham hukmdorning iltifotiga qayta sazovor bo‘lmagan.

Xushtab’lig’ – tazkiraning ko‘p o‘rinlarida bu sifat muvaffaqiyatga erishgan shoirlar tavsifida qo‘llanadi. Masalan, Xoja Ismatulloning ta’rifida uning ijobiy xislatlari bilan birga ijod olamida tan olinishi va shuhrat topishi nazarda tutilib, uning xushtab’lik sifati alohida ta’kidlangan holda devoni va qasidalari bilan taniqli bo‘lganiga e’tibor qaratiladi – *Movarounnahr buzurgzodalari-dandur. Zohir ilmin takmil qilg’ondur. G’oyat xushtab’lig’idan o’zin she’rg’a mansub qilib devoni mashhur bo’ldi* [1,12].

Muloyimlik – tazkiraning ko‘p o‘rinlarida shoirlarga nisbatan bu sifat ijodkorning ijodiy uslubiga ishora qiladi. Masalan, Mavlono Qadimiyning kasbi naqorachilik bo‘lsa-da, ijodiy uslubida muloyimlik ustuvorligini ta’kidlaydi. Shoh Quli Uyg‘urning fazilatlarini umumlashtirgan holda muloyim ekanini ta’kidlaydi, biroq Navoiyni boshqa bir jihat afsuslantiradi, uning ijodkor sifatida kamolga yetkazishi va boshqa qobiliyatlarini shakllantirishi uchun mukammal tahsil kerak edi, Shoh Quli Uyg‘urning ota-onasi bu vazifaga e’tibor qilmasdan, uni erkalab voyaga yetkazdirishadi – *kichikdin tab’i tahsilg’a va aksar fazliyatqa muloyim erdi. Ota-onaning suyukligi jihatidin omi qoldi. Va ko’prak qobiliyati zoe’ bo’ldi* [1,127].

Tab’i xubliq – tazkiraning ba’zi o‘rinlarida shoirning maqtalgan sifati vaqtlar o‘tib zoye ketgani, kutilgan adabiy topilmalar ro‘y bermasligi Navoiyni xavotirga soladi. Masalan, Mir Muflisiyning ta’rifida uning ta’bi xub ekanligi e’tirof etilsa-da, keyinchalik ruhiyatida bo‘lgan buzilish, xastaliklar tufayli og‘ir ahvolga tushgani, lekin hushi joyida paytlarda yaxshi she’riy mashqlar bilan shug‘ullangani anglashiladi: *Mir Muflisiy – Mashhad sodotidindur. Tab’i xub erdikim, anga jazaba yetishtikim, aqli zoyil bo’ldi. Ilkiga va barmoqlariga halqalar solur erdi. Doyim o’z-o’zi birla so’zlashur erdi. Hushi borida yaxshi abyotlar aytib edi.* [1,30]

Shuningdek, ko‘plab shoirlarga nisbatan qo‘llangan *latif tab’liq, mutaayyin xush tab’uldur, hofizasi yaxshidur, tab’i dag’i hofizasicha bor* kabi sifatlashlar orqali ijodkorning she’riyatga havasini aniq she’riy mashqqa yo‘naltirgani, ko‘pchilikka manzur bo‘ladigan taniqli shoir bo‘lishga

erishgani, baquvvat xotirasiga munosib tarzda she'riy iste'dodi ham taraqqiy etgani kabi ma'lumotlar ifodalanadi.

Ba'zi o'rinlarda iste'dodning ma'lum bir janrlar namoyishidagina mashhur bo'lishiga diqqat qaratilgan: masalan, Mavlono Jamshedning ta'rifida *uning emdi paydo bo'lg'on xush tab' yigitlardindur... Soyir she'r asnofidin tab'i muammog'a moyil ekani ta'kidlansa*, Do'st Muhammadning boshqa janrdagi she'rlari qatorida muammoga ham qalami charxlanganini uqtirib o'tadi.

Mujtahid tab'liq – tazkiraning sakkizinchi majlisida Sulton Husayn mirzoning adabiy mahorati va tab'i nazmi bahosida mazkur sifatlash qo'llangan. Bu o'rinda Navoiy Sulton Husayn mirzoning devonida “*nun*” harfi bilan tugallanuvchi uchta matla'ni keltirib o'tadi va qofiya va radif uyg'unligidagi topilmani uning mujtahid (yuksak ilm sohibi) tab'ining ixtirosi sifatida e'tirof etadi, keltirilgan 3 ta matla' bayt quyidagilardir:

[1] *Sabzai xatting ichida o'ylakim jondur nihon,
Huqqai la'ling aro ham durri g'altondur nihon,*

[2] *Zulfi ichra bel, xat ichra la'li xandondur nihon,
O'ylakim, jondur nihon, ham rishtai jondur nihon.*

[3] *Zulfi ichra gul, gul ichra la'li xamdondur nihon,
Tunda mehru mehr aro bir chashmai jondur nihon.*

Tab' va fahmliq – bu birikmali sifatlashga qo'shimcha zanjirli iboralar bilan shoir Mirzobek (vaf.1490-91) ning fe'li-sa'jijasiga ta'rif beriladi. Uning ikki mulk yigitlari orasida zamonaning ilg'ori bo'lgani, zulfiyaqofiyatayn va tardu aks san'atlarida Mirzobekka yetadigani bo'lmagani haqida g'oyat ehtirom bilan tilga oladi. Biroq yosh shoirning ko'p umr topmagani tufayli uning *balo qaro bo'lubtur radifti matla'sini* o'zi tugatib, yodgor bo'lib qolgan devoniga kiritgani haqida nadomat bilan yozadi: “*Mirzobek, insoniyat va xush axloqliqda Xuroson va Samarqand mulkida yagona erdi. Tab' va fahm va otaru tutarda bu ikki mulk yigitlari orasida saromadi zamona bu nav' ta'riflardin mustag'niy... Bu matlain faqir tugatib aning yodgori devonda bitibmen. Hayf va yuz hayf va darig' va yuz ming darig'kim, hayot chashmasidin serob bo'lmadi va umri naxli mevasidin bar yemadi...*” [1,122]

Bu kabi tahlillardan shuni anglash mumkinki, Navoiy “Majolis un-nafois”ning muallifi sifatida shoirlarni nomma-nom sanab xabar ulashishdan ko'ra, o'z davridagi adabiy jarayonning yaxlit qiyofasini yaratishga intilgani, faqatgina she'riy parchalarni keltirish bilan kifoyalanmay, ijodkorning ijtimoiy hayotdagi o'rni, insoniy fazilatlari va qusurlarini bir ustoz nigohi orqali tahlil qiladi. Mazkur ma'lumotlar tazkiraning adabiy ahamiyati bilan birga tarixiy, ijtimoiy qimmatini oshirishga xizmat qilgan. Tazkiradagi tahlil va tanqidiy qarashlar ortida o'z davrining yirik munaqqidi va mutafakkirining keng dunyoqarashi aks etadi.

Xulosa qilib aytganda, “Majolis un-nafois”da Navoiy o'zigacha bo'lgan mumtoz tazkirachilikning an'analariga rioya qilish bilan birga, uni ayrim xususiyatlar bilan boyitib, yangiliklar kiritdi. Turkiy tilda birinchi yaratilgan tazkira sifatida bu asarning o'z davridagi boshqa tazkiralardan aniq farqlanib turadigan tomonlari quyidagilarda ko'rindi:

– majlislar bilan turkumlangan tazkiraning nomlanishi va shoirlarning guruhlanishida muallif o'zi belgilagan standart va o'lchovlarga amal qilgan, masalan, o'zi uchrashgan, suhbatiga musharraf bo'lmaganlar, uchrashib, suhbatini olishga ulgurgani, markaziy shaharlar kesimida faoliyat yuritgan ijodkorlar, Hirot ahli fazlining sifatlari kabilarni turkumlashda – Navoiy o'zigacha bo'lgan birona tazkirada uchramagan guruhlanishlarni tuzishga erishdi.

– zamondosh yosh shoirlarning mashqlariga e'tibor qaratish, ulardan so'zning badiiyatini his qilishda, adabiy mashg'ulotlarda faollikni kutish kabi tahlillar o'zigacha bo'lgan birorta tazkira-ning markaziy masalasiga aylangan emas edi.

– muallifning ijodkorlar tab'i nazmini baholashida nafaqat ularning adabiy mashg'ulotlari-ga, shuningdek, ijtimoiy hayot va turmush masalalariga bog'lashi tazkiraning yuqori ahamiyatli bo'lishini ta'minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami. 13-jild. Majolis un-nafois.* – Toshkent: Fan. 1997. – 246.

2. Boltaboyev H. *Sharq mumtoz poetikasi manbalari. 1-kitob; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, M.Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti* – Toshkent, 2006. – 340 b.

3. Boyqaro Husayn. *Risola: Devon. Nashrga tayyorlovchilar A.Erkinov, Sh.Vohidov.* – Toshkent: Sharq, 1994. – 160 b

4. Halimov S. *Shohg'arib Mirzo G'aribiy "Devon"ining temuriylar davri adabiy muhitida tutgan o'rni. Filol.fan.b.fals.dok. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand. 2022.* – 48 b.

5. Nizomiy Aruziy Samarqandiy. *Nodir hikoyatlar.* –Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. – 102 b.

6. Qorayev Sh. *Temuriylar davri adabiy majlislari (Alisher Navoiy qarashlari asosida). Filol.fan.b.fals.dok. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Qarshi – 2021.* – 50 b.

7. Valixo'jayev B. *Tanlangan asarlar. 3-jild.* – Toshkent: Zilol buloq. 2023. – 488 b.

